

Kosa kao diskurs

Ljuština, Koviljka

Undergraduate thesis / Završni rad

2016

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:624846>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-28**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

Filozofski fakultet

Sveučilišta u Rijeci

Odsjek za kulturalne studije

Studentica: Kovička Ljuština

Mentor: dr.sc Sarah Czerny

„Kosa kao diskurs“

(završni rad)

Sadržaj

UVOD	3
KOSA KROZ POVIJEST- SIMBOLIKA.....	5
FRIZURE U HRVATSKOJ TRADICIJI I DANAS	8
KULTURNA APROPRIJACIJA I KOSA	13
KOSA I REPREZENTACIJA U MEDIJIMA (DRUŠTVENE MREŽE)	16
STEREOTIPIZACIJA KOSE (RODNE I SPOLNE RAZLIKE)	19
TERENSKI RAD	22
ŠTO SMO NAUČILI?	29
ZAKLJUČAK	31
LITERATURA.....	32
IZVORI	32

SAŽETAK

Kosa kao diskurs

U mnogim kulturama kosa odražava veliku ulogu u razvitku socijalnih konstrukta. Ona je simbol kulturne, političke i socijalne razmjene. Razlikujemo nekoliko tipova „biološke“ kose. „Lanugo“ kosa je sloj nježnih dlačica koji opada nedugo nakon rođenja. Kosa koja raste u pubertetu također opada te se razvijaju „pubične“ dlake ili kosa oko erogenih zona. Naposljetku, u zreloj dobi razvijamo „zrelu“ kosu koja se nalazi i ispod kože. Kosa u svakoj životnoj dobi postaje indikator i alat identifikacije. Pomoću nje zastupamo određene stavove, pripadamo određenim skupinama te reprezentiramo svoj status. Kosa je danas prisutna u medijima kao odraz „modnog“, individualiziranog stila, ali je i element socijalne razmjene i rasnih borbi. Kroz povijest je bila simbol raznih vjerovanja, navika te su danas mnoge frizure rezultat tradicijskih okvira. Cilj ovog rada bio je objasniti kosu kao fenomen kulturnih razlika i socijalnih interpretacija te smjestiti kosu u polje diskursa, ritualizacije i reprezentacije. Pri istraživanju sam koristila metodu intervjua ispitavši četiri djevojke u dobi od 20 do 30 godina o njihovim navikama za kosu. Rezultat pokazuje da je kosa, u svim vremenskim periodima – od ranijeg doba do danas, simbolički i reprezentacijski artefakt kojim se pojedinac izražava i identificira.

Ključne riječi: kosa, ritual, mit, intervju, diskurs, reprezentacija, identitet, stereotipi, kulturna apropiacija, povijest, Hrvatska

UVOD

Kosa je povezana sa socijalnim i političkim konotacijama, zato ona može biti odraz političke i socijalne moći. Kosa predstavlja i donosi naš identitet, ali ga nužno ne definira. Iako kosa ne određuje našu vrijednost kao pojedinca, proučavajući socijalne procese koji uključuju sliku kose, mnogi su znanstvenici utvrdili da kosa ima posebno mjesto u ritualima i kulturama diljem svijeta. Ritualni su radnje koje dopuštaju određene vrijednosti koje se uzastopno ponavljaju kako bi reproducirali i očuvali kozmologiju postojanja stvari. Tako se po knjizi „Pojmovi, običaj, navika...“, Maje Povrzanović u ritualu ne pojavljuju samo ponašanja prema određenim pravilima nego se produciraju i reproduciraju prilično složeni oblici komunikacije. Složeni zato što su povezani sa znakovima, simbolima, predodžbama (usp. znak, simbol, predodžba) kojima se pripisuje značenje ili skup značenja. (Povrzanović , 1987:59)

Jedna od glavnih odlika rituala je njegova ponovljivost. Tako su npr. Kelti vjerovali da je vrlo loše napustiti kuću tijekom noći sa nevezanom kosom. Indijanci su pak smatrali da je kosa još jedan dio duše, dok većina stanovništva u Americi vjeruje da ukoliko isčupate sijedu vlas, na tome će mjestu narasti još jedna itd. To su različita vjerovanja – prakse (mitovi-rituali) koje određuju kulturni i etnički elementi. Ipak, postoji određena problematika u proučavanju rituala, jer postoji nenadmašna količina skrivenih simbola koje rituali donose. Kako je u svome radu „Social hair“ utvrdio Hallpike centralan problem u interpretaciji rituala jest činjenica da sudionici u svakom društvu nisu uvijek u mogućnosti dati objašnjenje simbola koji su upleteni u ritualizam. Postoji velika količina simbola i simboličnih radnji koje su česte za specifičnu vrijednost u nekoj kulturi. Dok određeni, partikularni simbol ima nekoliko značenja od društva do društva, ta se značenja konstantno vraćaju. (Hallpike, 2011: 1)

Ako otvaramo temu rituala, bitno je spomenuti mit i simbol. Uz ritualizaciju kose treba naglasiti njenu dimenziju mita i simbola. Kada se neka stvar, osoba ili priča ritualizira, ona ujedno postaje dio mita, tj. simbola, što pokazuje i međuzavisnu vezu ta tri elementa:

... „A ritual may be reinforced by a myth (or vice versa) in the donor culture but satisfy the carriers of the recipient culture simply as a form of activity (or be rationalized by a quite different myth which better meets their emotional needs). In short, the only uniformity that can be posited is that there is a strong tendency for some sort of interrelationship between myth and ceremony and that this interrelationship is dependent upon what appears, so far as present information goes, to be an invariant function of both myth and ritual: the gratification (most

often in the negative form of anxiety reduction) of a large proportion of the individuals in a society.“...¹

Dakle, u ovome ću se radu koncentrirati na sličnosti i razlike kose te njenu simboličnost. Ponudit ću reprezentaciju kose kao diskursa. Nastojat ću pritom objasniti značenje kose u sferi medija, kulture, reprezentacije, društva te individualnog doživljaja. Istražiti ću simboliku kose, točnije frizure. Kosa kao sastavni dio identiteta, donosi pojam *kulturne aproprijacije* tj. preuzimanje tuđih kultura. U svome ću radu objasniti kakvo je njeno značenje u kontekstu proučavanja kose. Nadalje, nastojat ću istražiti utjecaj popularne kulture u društvu te značenje različitih stilova kose, boje kose, duljine, i njenih drugih vanjskih karakteristika.

Percepcija kose mijenja se i evolvirala s portretom mode u medijima. Stoga, treba utvrditi kakve se danas frizure nose, zbog čega, odakle vuču inspiraciju te postoji li veza između različitih nacionalnih i etničkih skupina u kreiranju frizura.

Poznato nam je da je kosa ženama bitnija nego muškarcima. Ipak, možda je ona jednako bitna i muškarcima? Baviti ću se stereotipizacijom kosa te ujedno objasniti emocionalnu vezanost žena sa vlastitom kosom. Za žene i djevojke kosa je bila (i još je) primarni indikator u formiranju identiteta te se od malih nogu na račun kose dodjeljuju rodne uloge. Kako bih bolje objasnila te stereotipizacije i uloge, koristiti ću se feminističkim autorima/cama poput Judith Butler, Kemi Alemoru.

Cilj ovog rada je utvrditi i objasniti važnost kose kao kulturno – socijalnog simbola, pružiti uvid u njezin razvitak kroz povijest te predstaviti njenu simboliku, ali i preispitati granice ritualizma u smislu tradicije nasuprot navikama modernosti.

Metodom intervjua, koristit ću uzorak četiri mlade žene. Cilj je utvrditi njihovo osobno značenje kose kao simbola i identifikacije. Pritom ću svaki intervju iskoristiti kako bih prikazala praktične rezultate u odnosu na teoriju. Nastojat ću predstaviti ideju kose kao tzv. „personalnog simbola“. U svome istraživačkom eseju „Medusa's hair“ antropolog Ganatah Obeyesekere spomenuo je važnost „personalnih“ simbola. Htio je demonstrirati da su određeni kulturni simboli artikulirani pomoću osobnog iskustva. Takve artikulirane simbole nazvao je „osobnim simbolima“ tj. kulturnim simbolima koji operiraju na razini ličnosti i kulture u isto

¹ Kluckhohn, 1942 ;6

vrijeme. Oni formiraju identificirajući set sa većim brojem psiholoških simbola od kojih svi nemaju motivacijski značaj. (Obeyskere, 1981:6)

To ću učiniti tako da ću se usmjeriti na geografsko područje središnje Europe, preciznije Hrvatske. Osim što će ispitanice biti iz različitih predjela Hrvatske, pokušat ću kroz takav pristup dati uvid u različite frizure određenog podneblja.

KOSA KROZ POVIJEST- SIMBOLIKA

Za početak, bitno je dati uvid u povijesni presjek kose – kako su je proučavali i interpretirali drevni narodi i što je za njih ona značila. Kroz godine, stilovi su se mijenjali, ali se na neki način prirodna duga kosa uvijek vraća ženama, dok su kod muškaraca češće funkcionalne frizure. Stilovi se mijenjaju ovisno o etnicitetu, godinama, rasnoj podlozi, genetici, zdravlju... Čini se kako kroz povijest, ali i u današnje doba, ljudi žele ono što ne mogu imati po pitanju teksture kose. Boja kose se može mijenjati, kao što se može mijenjati i stil, što znači da su i naši svakodnevni identiteti promjenjivi. Sociolog Stuart Hall je u svome čuvenom radu „Kome treba identitet“ tvrdio da identiteti nisu nikada jedinstveni te da u kasnom modernom dobu postaju sve više fragmentirani i razlomljeni; nikada nisu singularni, nego se umnažaju, gradeći se preko različitih, antagonističkih diskurza, praksi i pozicija koji se često međusobno presjecaju. Oni su subjekti radikalne historizacije, i neprekidno se nalaze u procesu promjene i transformacije. (Hall, 1996:218)

Stoga, stiliziranje kose može biti aspekt osobnog dotjerivanja, mode, kozmetike, ali i odraz praktičnog, religioznog, kulturnog ili popularnog izražavanja. „Kosa na glavi“ čovjeka donijela je mnogobrojna značenja u gotovo svim ranijim ili sadašnjim društvima, kao i u svakom određenom povijesnom razdoblju svijeta. Jedno od bitnijih umjetničkih djela je npr. kip žene koji pokazuje razrađeni stil kose.²

Kosa donosi prikaz, ali može biti i alat komunikacije, odraz socijalnog statusa ili dokaz pripadnosti određenoj zajednici ili plemenu. U mnogim kulturama, uglavnom religijskim, ženska je kosa pokrivena u javnosti, a u nekima, kao npr. u *Judaizamu* kosa je ošišana kratko, uglavnom prekrivena perikama. Zanimljivo je da su žene nakon završetka Prvog svjetskog rata počele nositi kratku kosu kao „prirodno“ stiliziranu. Ovo nam govori o dokazu kose kao „bunta“, koji se pojavio zajedno sa osnaženjem ženskog, feminističkog pokreta u 19.stoljeću. Čitajući djelo beogradske profesorice Adriane Zaharijević isčitala sam kako je to vrijeme

² Pogledaj: Vennus of Willendorf 2.500 pr.Kr- 21.000 pr.Kr.

donijelo promjenu ženskim pravima glasa, a u periodu između dva svjetska rata veći je broj europskih zemalja u svojim ustavima dao ženama puno prava glasa. (Zaharijević, 2008:39)

U drevna vremena ženska kosa bila je pomno oblikovana na posebne načine, što je imalo veze i s tradicijom toga kraja/dvora/carstva. Žene su bojale, kovrčale, i pribadale kosu. Formirale su kosu u valove i kovrče koristeći se mokrom glinom koju su sušile na suncu ili mokrim travama utopljenima u vodu.

Egipćani su, poznati po svojoj pažnji za ljepotu i higijenu, koristili su pribadače za kosu te češljeve još od 4.st.pr.Kr. Egipćanske su žene vjerovala da je gusta kosa najbolja te su zato svoje ekstenzije i perike pravile od ovčje vune. Čak su bojale svoje kose i perike u plavu, zelenu i žutu. U drevnom Egiptu, zbog velikih je vrućina kosa kod djece bila često brijana. Isto tako, djeci je često puštana lokna sa jedne strane glave. To je postao standard Egipatske kulture, koji se prenosi i danas te je inspiracija mnogim umjetnicima.

U Grčkoj su se muškarci i žene razlikovali jedno od drugih baš po frizurama. Ženska je kosa bila dugačka, omotana natrag u punđu, dok je muška kosa bila kratka i ponekad obrijana, često ukrašena lovorovim grančicama. Upravo je u to doba stiliziranje kose postalo popularno, te su pojedinci viših klasa odlazili u posebne radnje ili su plaćali robovima pravljenje frizura. *Muzej umjetnosti Bellarmin* (Conneticut, SAD) svojom je izložbom „Hair in the Classical World“ izložio panele o kosi u pojedinim povijesnim razdobljima. Na jednom od panela nalaze se pojedinosti o navikama Grka te kako se pažnja na duge nevezane vlasi najviše može vidjeti kod skulptura djevojaka (6.st. pr. Kr.). Također, u 5.st. i kasnije, svi razrađeni stilovi kose sa prekrivenim tkaninama ili ukrasima postaju sastavni dio uljepšavanja kose kod žena. S druge strane, Grčka mladež i muškarci slavili su svoje duge kose koje su bile nošene pušteno ili u pletenicama omotanima oko njihove glave (do sredine 5.st.pr. Kr.) Kratka kosa, često razbarušena, postala je standard za muškarce do 1.st.pr.Kr. Nadalje, u Grčkoj umjetnosti, kosa se manje pojavljivala u „ravnom“ obliku. Kovrčava ili valovita kosa bila je nošena dugo, zarolana, u pletenicama, ili skupljena na stražnjem dijelu glave. Teksture napravljene od robe, kože ili metala učvršćavale su kosu okupljenu na jednom mjestu, kao i mrežice za kosu. (Bellamine Museum of arts, 2015:3)

Kako su razdoblja dalje tekla, oblikovanje kose postaje sve popularnije i cijenjenije. Rimljani su (pretežito oni iz aristokratskih krugova) redovito posjećivali ondašnje „brijačnice“. Žene su ponekad kosu nosile podignutu, zavezanu pomno u punđu te pričvršćenu češljevima ili raspuštenu u kovrčama. Frizure su bile stilizirane, malo podrezane,

a u javnosti često pokrivena veom ili rupčićem. Često se za one žene koje nisu imale pokrivenu kosu mislilo da su prostitutke ili beskućnice, što govori o simbolu kose kao momentu socijalnog statusa.

Izložbeni dio o Rimljanima predstavio je običaj rimske žene i kose. One su svoje poštovanje pokazivale noseći svoje duge kose visoko gore. Ženske sluge i ropkinje nosile su kosu u jednostavnim punđama. Žene visoke klase često su nosile komplicirane stilove sa kombinacijom iskovitlanih pletenica. Ta je gesta činila kontrast sa muškarčevim, jednostavnijim i kraćim stilom kose. (Bellarmine Museum of Arts, 2015:3)

Na portalu „povijest kose svijeta“ pronašla sam podatke o kosi u srednjem vijeku, renesansi, baroku. Žene u srednjem vijeku su pretežito nosile dugu kosu koja je bila duga do koljena ili ponekad, ispod koljena, sa 2 pletenice sa strane ili vezane u punđu. Tokom gotovo cijelog srednjeg vijeka žene su pravile frizure tako da im čelo uvijek bude otkriveno; često su brijale kosu oko čela da bi izgledalo da imaju više čelo. Čelo je u to doba smatrano jako važnim dijelom lica. Često su ga prekrivale cvijećem, trakama za glavu ili dragocijenim nakitom, ali nikada kosom. Ženska kosa je u to doba, smatrana erotičnim svojstvom.

Početak 16. stoljeća - razvitkom *renesanse*, kose su se uglavnom vezivale i često bile ukrašene nakitom ili biserima. Može se reći da je taj period obilježila raskoš u uređivanju, kako u kosi, tako i u modnom izražaju. Žene su u to doba jedan dio kose raspuštale, a drugi plele u visoke punđe. To je odražavalo moć i snagu. Žene koje su pripadale radničkoj klasi, s druge strane, nosile su jednostavne, destilizirane frizure.³

U 17.st. i 18. perike su sve više bile zastupljene kod muškaraca. Na taj se način kosu sve više doživljavalo kao sastavnu odrednicu klase ili bogatstva. Perike su čak postale zaštitni znak umjetničkih krugova visoke klase- primjerice u redovima klasične glazbe ili opere.

Posebnu tradiciju stiliziranja i uređivanja kose imaju i istočne zemlje poput Kine i Japana, koje su uvijek u svome izražaju ekscentrične i originalne. Stare kineske kurtizane (*gejše*) svoje su kose pridržavale raznim štapićima za kosu, dodavale poboljšanja i umetke te time stvarale poseban stil, ali i vrhunsku vještinu. Ipak, s vremenom su istočnjačke žene sve više pribjegavale utjecaju Zapada. Takav utjecaj možemo objasniti pomoću pojma *orijentalizam*, koji je vidljiv u mnogim kulturama te ga je potrebno spomenuti kada se govori o kosi. Posebno kada govorimo o preuzimanju tuđih kultura odnosno *aproprijaciji*.

³ http://thehistoryofthehairsworld.com/middle_ages_ren_serbian.html

FRIZURE U HRVATSKOJ TRADICIJI I DANAS

Nakon predstavljanja povijesnog presjeka kose i njenog značenja u povijesnom smislu te navika različitih naroda u njezinom formiranju, treba predstaviti i običaje Hrvatskoga kraja. Pokušat ću dati kratak uvid u zanimljivosti o pletenju i njegovanju kose na našem području.

Najprije, treba reći da se Hrvatska sastoji od 21 županije od kojih svaka sa sobom nosi svoje običaje, narječje i kulturu. Najviše ću se koncentrirati na područje Istre, Dalmacije te Međimurja jer se u tim dijelovima danas najbolje može iščitati utjecaj „starina“ na oblikovanje kose.

Neke od osnovnih značajki frizura Hrvatske možemo iščitati iz udžbenika „Tradicijske frizure Hrvatske“ (Žakula, 2008). Ono što predstavlja glavni smisao frizura u tradiciji jesu običaji, a običaja, dakako, nema bez naroda. Stoga, možemo zaključiti da su donosioci „pravila“ tradicije upravo ljudi koji svojim idejama i usmenom predajom održavaju zakone tradicije:

...“ Narodne frizure, kao i narodna nošnja, pjesme, plesovi, običaji, nisu nastali racionalnim putem, one su plod mozganja i djelo razuma. One su taman cvijet seljačke krvi, one su porod nedokučivih unutarnjih zbivanja, trzaja, grčeva, potresa. One su nastale duboko u čovjeku i njih se, bez prodora u te dubine čovječnog, ljudskog, narodnog, ne može oćutjeti, a još manje shvatiti. Njih ne tumače u cijelosti ni klima, ni povijest ni ekonomija, ni sociologija, ni najoštroumnija analiza. Tim putem dolazi se do samo ispod kože, možda i do mesa narodnog tijela, ali nikako do srca, gdje je sve to naraslo...“ ...⁴

Frizure ovih prostora mijenjale su se ovisno od socijalne, ekonomske i političke situacije. Ipak, uspjele su održati određene motive sve do danas. Neke od osnovnih značajki hrvatskih frizura su dugačka kosa do struka. Sastavni dio frizure je pletenica, otkrivena glava kod djevojaka, a pokrivena glava kod odraslih žena te česta primjena vune, crvene boje u izvedbi frizura. Postoje razlike u češljanju frizura te su one vezane za različita vremenska razdoblja, regionalnu pripadnost, nacionalnu pripadnost, status žene u zajednici, tehniku izvedbe za blagdane itd.

Neke od zanimljivijih tehnika su: frizure od triju pramena, frizure počešljane sa četiri pramena, pa sve do više od 100 pramenova. Potonje su najspecifičnije za Istočnu Hrvatsku i Slavoniju.

⁴ Žakula, B. 2008: 4

Također, bitna je i njega kose. Ona donosi ritualizam u svakodnevnoj brizi i u tradiciji. Njega kosu čini zanimljivom temom za proučavanje i donosi različitosti navika prema osobnom uređivanju. Svaka osoba njeguje kosu na drugačiji način, ali u tradicijskom „zakonu“ ipak postoje specifična pravila. Žene su kosu prale na specifičan način, te su zbog toga postizale određeni sjaj. Primjerice kosu su žene prale u “lugu”, “lukšiji”, vodi u kojoj se prokuhavao pepeo, kišnici u kojoj je razmućen žumanjak, te u kišnici sa sapunom. Sapun se pravio od domaće masti. Kosa se ispirala u čistoj vodi, vodi iskuhanog divljeg kestena ili mirisnog bilja. Za njegu kose koristila se svinjska mast, mast od guske, čičkovo, orahovo ili maslinovo ulje. Na taj način se kosa njeguje, lakše oblikuje, a konačna frizura ima veliki sjaj. Sjaj se postizao i premazivanjem pletenica sa sluzi koja se dobije kuhanjem lanenog sjemena. Za učvršćivanje uglavnom prednjeg dijela frizure žene su koristile razmućeni bjelanjak, zasićenu otopinu šećera i vode. Kosa koja se izvukla pri češljanju nije se bacala. S njom su se učvršćivali krajevi ispletene kose, ili su se od nje pravile posebne tvorevine koje su se dodavale frizurama kako bi bile bujnije. Također djevojke su ih skupljale i čuvale za starost kada se kosa prorjeđuje. Svaka se frizura radi točno određenom procedurom, koja je uglavnom usklađena s težinom izrade pojedine partije na glavi. Najprije se radi teži dio frizure a potom lakši. (Žakula, 2008:11)

Ove zanimljivosti pokazuju nam kako su žene poznavale prirodna bogatstva koja stvaraju određene kemijske spojeve u svojim krajevima. U njezi kose nije bilo potrebno samo znanje, već i alat i vještina.

Vjeronja o kosi su posebno zanimljiva. Kao u mnogim zemljama, vjerovalo se da kosa ima magijsko značenje. To donosi razinu mitskog vjeronja koja u sebi pronalazi simbol transcendentnog. Ovdje nam može poslužiti objašnjenje Avisa koji je mit definirao kao žanr u kojem su simboli izraženi u narativnoj formi. Mit je za njega označen fantazijom, kompleksnošću i idealizacijom. Mit se suočava sa izvorima i sudbinom, promjenom i tranzicijom te postajanjem. (Avis, 1999:2) Smatram da je ovo objašnjenje mita važno jer kosa narativnim prenošenjem postaje mit. Ona neprestano traga za svojim izvorom, a tranzicijama poprima nova značenja i kodifikaciju.

Dakle, mit ima tendenciju dehistorizacije te je teološki značajan i neophodan. Danas se o mitu često govori kao o sinonimu za zabunu ili grešku tj. različito korištenje, pluralnost. Moment mita zato može razlučiti razlike u tradiciji, ali i ukazati na povezanost tradicije sa religioznim vjeronjem. Kada govorimo o kosi, važnost mita isčitava se u prezentaciji

zablude o tome što bi kosa trebala predstavljati ili što ona zapravo znači (za društvo ili pojedinca).

Slijedeća dimenzija vjerovanja koje je vezano za kosu je činjenica da se kosu u ranija vremena nije smijelo previše češljati, zbog očuvanja čvrstoće. Ono što se pokazalo zanimljivim u Žakulinom „udžbeniku“ jest: kosa se nije smjela često češljati, jer se vjerovalo da na taj način tijelo gubi snagu. Nikada se nije bacala kosa izvučena češljanjem. S njom su se učvršćivali krajevi pletenica, a male i velike nakupine kose oblikovale su se u različite oblike i koristile za izvedbu frizura. Već u najranijem djetinjstvu u kosu se uplitala crvena vunica ili vrpca. Također se u kasnijim uzrastima upotrebljavala crvena vuna, cvijeće, ukrasi i vrpce. Crvena boja ima apotropejsko značenje zaštite od uroka te znači život i ljubav.

(Žakula, 2008:11)

Ono što pripada skupu rituala je i kićenje kose. Mogli smo iščitati da su još „stari“ Rimljani znali kako kosu učiniti ljepšom i posebnijom. S druge strane, današnje, suvremene djevojke više su usredotočene na razne žice, nakit, „rapsove“ .

U Istočnoj Hrvatskoj, kose se kite pupoljcima i cvijetom muškata kada su u pitanju tradicijske nošnje. Prisutne su i ukrasne špange, češljevi itd.

Nakon objašnjenja nekih od vjerovanja i običaja, predstaviti ću nekoliko načina, čak i umjetnosti vezanja tj. češljanja koja nas uvode u specifične oblike frizura.

Kumbica (Slika 1.1) je jedna od frizura koja spada u tradiciju Poslavinskog kraja, specifično, sela Nard. Zanimljiva je po svojim dodacima i ukrasima, ali i alatima kojima su se žene koristile kako bi ju izvele. Taj alat sastoji se od kolma (odoljnice) i kopnice (mali turban). (Slika 1.2.)

Prema Žakuli turban je nakupina kose koja je opala češljanjem, a oblikovana u mali svitak stavlja se između triju pletenica kod pravljenja punđe... Prednji dio je nakolman (brenovan) bez razdjeljka. Stražnji dio frizure je punđa od triju pletenica. Frizuru su nosile udate žene. Pokrivalo za frizuru nazivalo se Nec, a sadržavalo je kapice od tankog konca. Stavljaju se dva neca, stariji na dno, a povrhu njega noviji. Mašlija je dupla mašna. Gornja je dugačka 6 cm, a donja 8 cm. Na sredini su obje spojene užom mašnom, koja je široka 3 cm, a dugačka 4 cm. *Mašlija* se učvršćivala dvjema bumbačama s glavićima. (Žakula, 2008:41)

Slika 1.1- *Kumbica* (Žakula, 2008:41)

Slika 1.2- *Nec, turban, bumbače s glavićima, kopnice, mašlija* (Žakula, 2008:41)

Slika 1.3 - *Nec, frizura za udanu ženu, naprijed nakolmana* (Žakula, 2008:41)

Slijedeća zanimljiva frizura potječe iz Centralne Hrvatske, a za takve je frizure pomno odabrano kićenje posebnim rupcima koji su u kosu vezani ili iz nje ispadaju. U narječju se oni nazivaju *patljini, mašljini, mašleki, prevezači, prevezivači, uplitači, splitači, pantleki, pantljeke, panklini, rože, češki privezač (vrpca s višebojnim biljnim uzorkom)*. Jedna od tako

urađenih frizura zove se *Kika/Perčin*. U „Tradicijskim frizurama Hrvatske“ *Kika* je najstarija frizura na velikom području centralne Hrvatske. Kosa je naprijed zaglađena. Stražnji dio frizure je kika, kita ili perčin. Na potiljku je jedna pletenica od triju pramenova (Podravina, Međimurje, Hrvatsko Zagorje, Moslavina, Posavina). Kićenje se kombinira tako da se na krajevima vezala crvena ili ružičasta svilena vrpca bez uzorka ili raznobojna vrpca s cvijetnim motivom. Mogla je biti svezana u mašnu ili se kružno oblikovala u rože i povezivala na kraju u sredini ili pri korijenu kike, a nekada istovremeno na sva tri mjesta.“ (Žakula, 2008:51)

Još jedna od frizure koju bih htjela predstaviti, a bitna je za tradiciju Južne Hrvatske zove se *Zlarin tj.* četiri omotane pletenice. *Zlarin* je stariji način pletenja na četiri pletenice s otoka Zlarina. Nije se pravio od Drugog svjetskog rata, od kada se češlja u dvije kose (pletenice). Na četiri pletenice se stavljalo ogjavlje, šudar i šudar na tri leta. Kosa se podijeli razdjeljcima na četiri partije. Dvije na čeonom dijelu, dvije na potiljku. Jedna partija s čeonog dijela poveže se u korijenu kafenom (svijetlosmeđom ili drugom bojom, ovisno o boji kose) kurdelom dugačkom 1,5 metar. Kurdelom se omota kosa tako da poslije učvršćivanja (vezanja) vise dva kraja. Jedan kraj se upliće u pletenicu, a drugi drži djevojka kojoj se češlja kosa. Gornja pletenica plete se do kraja. Zatim se uzme donja partija i podijeli na dva dijela. Također se plete pletenica u troje, samo što je sada treći dio gornja pletenica. Plete se do kraja, a na kraju se poveže čvor kurdelom. Sada je završena lijeva strana glave i dobila se jedna pletenica. Isti postupak ponovi se na drugoj strani, a u pletenicu se upliće drugi kraj kurdele koju je držala djevojka. Na taj se način dobije po jedna pletenica na lijevoj i jedna na desnoj strani glave. Pletenice se prekriže na potiljku i pričvrste za korijen gornje pletenice na suprotnoj strani. Desna pletenica za gornju, lijevu i obrnuto. Na frizuru se stavlja pokrivalo – šudar ili šudar na tri leta. (Žakula , 2008:98)

Tradicija donosi raznolike tipove frizura, a duga kosa je inačica koja bitno razdvaja narodne nošnje, kao i žensko ogjavlje koje porazumijeva način češljanja i opremanje glave. Njime su se, uz manja odstupanja, u svim kulturnim područjima Hrvatske najrječitije iščitavale statusne promjene kroz koje je žena prolazila tijekom života. Po njemu se prepoznavala djevojčica od djevojke udavače, mladenka, mlađa udana žena od starije, udovica... Osim određenja statusa i životne dobi, upućivala je na lokalnu, regionalnu, nacionalnu, a ponegdje i vjersku pripadnost. Unutar svakog kulturnoga područja razlikovala su se svakodnevna, svečana i obredna opremanja glave. Međusobna različitost očitovala se ponajprije u materijalu pokrivala, ukrasu i njegovoj količini. U oblicima opremanja glave, uz vidljivu estetsku funkciju, naziru se i elementi magijsko-apotropejskih značenja. Time je

oglavlje, kao materijalizirani sustav znakova, služio za komunikaciju pripadnicima kulture u kojoj su se nalazili.

Mnogi su autori, koji su se bavili ovim dijelom baštine, nalazili korijene pokrivala u dalekim kulturama, praslavenskoj baštini ili utjecajima europskih stilskih razdoblja. Uz svu međusobnu raznolikost ogavlja prisutnu i u lokalnim i u regionalnim okvirima, postoje neke karakteristike značajne za cijeli prostor Hrvatske. Prema nekim tumačenjima, zajedničke karakteristike proizlaze iz staroslavenskoga kulturnog sloja u kojima je koncentrirano obilje magijsko – apotropejskih značenja. Legende su i u slučaju kose imale svoju ulogu, pa se tako vjerovalo da kosu treba čuvati od zla jer je ona izvor životne snage. *Istu su ulogu imali oblici rogatog ogavlja jer, prema predaji, rog simbolizira plodnost i štiti ženu od uroka i zlog pogleda.*⁵

U svome je istraživanju „It's Not Just Hair: Historical and Cultural Considerations for an Emerging Technology“, autorica Deborah Pergament iznijela kako su neke od ranijih studija utvrdile da je kosa u nekim društvima bila smatrana sjedištem duše. Posebne moći koje je kosa posjedovala mogle bi se zadržati u kosi i nakon što je ona odrezana. Neke kulture vjeruju da se poveznica nalazi između individualne i odrezane kose, dopuštajući osobi koja je stekla očišane lokne da ima određenu moć. (Pergament, 1999:5)

Nadalje, možemo se nadovezati na engleskog teoretičara Paula Avisa koji je u svome istraživanju o mitovima „Myth“ (1999) spomenuo važnost razlike legenda i narodnih predaja te njihov utjecaj na oblikovanje mišljenja u narodu:

...“ By legends I understand traditions, whether oral or written, which relate the fortunes of real people in the past, or which describe events, not necessarily (entirely) human, that are said to have occurred at real places. Such legends contain a mixture of truth and falsehood, for were they wholly true, they would not be legends but histories“... (Dundes, 1984:26)⁶

KULTURNA APROPRIJACIJA I KOSA

U današnjem svijetu globalizacije i postmodernističkog obrasca komuniciranja, preuzimanje i spajanje različitih kultura diljem svijeta nije nimalo neouobičajeno. Modni stilovi se poklapaju, pa tako i stilovi tradicije postaju sve hibridniji. Neophodno je govoriti o čistoj

⁵ <http://narodni.net/tradicionalno-zensko-ukrasavanje-kose/>

⁶ Avis, 1999: 10 ; prema Dundes 1984:26

navici, običaju ili priči. Pojavom medija sve je dostupnije, pa tako i načini izražavanja. Kada je u pitanju kosa i stil, često možemo naići na pojam *kulturna apropijacija*. Što to zapravo znači i zašto pojam često susrećemo kada spominjemo diskurs kose?

Prvenstveno, treba reći da se u kontekstu kose ovaj pojam koristi kada raspravljamo o *infiltraciji* afroameričke kulture u bijelačku. Preciznije, govorimo o „krađi“ tradicije tuđih naroda. *Kulturna apropijacija*, prema riječima teoretičarke Nadre Kareem nije samo preuzimanje tuđe kulture:

... uključuje članove dominantne grupe koji eksploatiraju kulturu manje privilegiranih grupa- često nerazumijevajući raniju povijest, iskustva i tradiciju „...“⁷

Dakako, ovaj je pojam teško objasniti bez govora o klasnom ili rasnom pitanju, zato će kosa uvijek biti pokazatelj spomenutih statusa. Treba uputiti na određene činjenice u *pop* kulturi 21. stoljeća kada je riječ o inflirtiranju crnačke kulture u bjelačku. Popularna kultura je naziv za broj određenih kulturnih praksi koji se prema riječima teoretičara Raymonda Williamsa očituje u odnosu na visoku kulturu. (Williams, 1780.-1950:293) Smjestit ću ovaj problem „posuđivanja„ u područje Ujedinjenih Američkih Država. Slijedeći Oyedemia konstatirat ću zanimljivost observacije kose i stilova kose koju nose mnoge Afričko- američke žene. Takav stil često označava trijumf Eurocentične, dominantne ideologije ljepote. Konformitet ove ideologije dovodi do nevidljivosti Afričke kose. To stvara egzistencijsku mogućnost potencijalnog kulturalnog i socijalnog odumiranja Afričke, prirodne kose- pogotvo kada izvještačenost postaje prirodna u socijalnoj konstrukciji lijepo kose među „Crnim“ ženama. Afrička kosa koja je ovdje spomenuta, referira se na prirodnu kosu pod- Saharsko Afričkih silaženja. U partikularnom interesu ove kritike je prisutnost nasilja kao dominantne sile na Afro-američku žensku kosu. Pristanak hegemonijske lijepo kose, koja je pretežito Europske i Azijske tekstore, vrlo je nasilan proces. (Oyedemi, 2016:2)

Kako se globalizacijom šire ekonomski, ideološki i politički utjecaji, tako se šire i oni estetski. Ti estetski utjecaji kasnije prelaze u mjesto iznad estetike same, u svoju zasebnu priču položaja žene ili pojedinca u zajednici. Fenomen *kulturalne apropijacije* stupio je na snagu pojavom digitalnih medija, pogotvo u redovima „slavnih“ osoba. Ipak, javio se i nešto ranije, tijekom 1950 – tih godina, kada su „bijeli“ muzičari preuzeli muzički stil od njihovih „crnih“ kolega. U to vrijeme afroamerikanci nisu bili prihvaćeni od strane društva, stoga su

⁷ <http://racerelations.about.com/od/diversitymatters/fl/What-Is-Cultural-Appropriation-and-Why-Is-It-Wrong.htm>

producenti diskografskih kuća odlučili da će „bijeli“ umjetnici ponoviti zvuk „crnih“ muzičara te su na taj način preuzeli njihove ideje bez konzultiranja s njima. Ovdje ulazimo u sferu negativne *kulturalne apropijacije*, budući da se tijekom tih godina u Americi odvijala revolucija u glazbi te su rasni problemi dolazili do izražaja više no ikad.

Ipak, oni postoje i danas. U muzičkoj industriji, točnije u 20. i 21. stoljeću *kulturalna apropijacija* još je problem. Recimo zvijezde poput Maddone, Miley Cyrus, Iggy Azaleae optužene su za kulturalnu apropijaciju. Zašto? Upravo zato što su na nepristran način „posudile“ dio tuđe kulture (Madona Vouging npr.) te ga pretvorile u profit pritom tvrdeći da je njihov. Ipak, teško je govoriti o tome što je sfera medijske reprezentacije, a što vlastiti doživljaj umjetnosti. Zato je kulturna apropijacija još uvijek problem. Kako bi se ponovno usredotočila na sam pojam kose, pokušat ću dati nekoliko primjera zašto frizure ugrožavaju afroameričku populaciju ako nisu na njihovim „glavama“.

Treba reći da su afroameričke frizure dio tradicije već dugi niz stoljeća te je afroamerička kosa nešto čime se ovaj narod identificira. Stoga se podrazumijeva da je kulturna apropijacija nešto čime se afroamerička populacija bavi. Pročitala sam zanimljiv članak na raširenom mladenačkom portalu *Dazed & confused* koji govori upravo o popularnoj kulturi i frizuri. Saznala sam da su *Dreadlocksi* (slika 1.4) vrsta frizure koja predstavlja rastafarijanca, povezanost sa zemljom i kontrast bjelačkoj kulturi. Postoji nekoliko metoda izrade dreadlocksa, od kojih su najpoznatije trljanje vunenom vestom ili šeširom te uvijanje i zavijanje. Ova frizura je vrlo specifična za afroameričku kulturu baš zato što je u prošlosti ona predstavljala dio Hinduističkog vjerovanja. Po uzoru na *Boga Šivu*, *Dreadlocksi* su bili simbol duhovnosti kojeg su nosili muškarci. Stoga, reći da dreadlocksi pripadaju afroameričkoj kulturi je neprecizno.

Slika 1.4. - Bob Marley

Autorica koja piše za istoimeni portal prokomentirala je zašto. Kada kažemo da „dreadlokci“ pripadaju „crnačkoj“ kulturi riječ je o netočnom navodu. Stvarajući ih isključivo stilom „crnačke“ kulture pojednostavljujemo bogatu i kompleksnu povijest kose i stilova kose koji su imali religiozni i politički značaj različitih grupa diljem svijeta. Složila bih se s autoricom kada kaže da se osjeća neugodno sa idejom ograničavanja nekog od određenog seta ponašanja i stilova samo zbog boje njihove kože. (Alemoru, 2016., „Dazed and confused magazine“)

Ono što mogu spomenuti kao problem jest profitiranje „bijelačkih“ poznatih ličnosti pomoću običaja koji nisu njihovi. Primjerice, frizura „corn rows“ koja je putem interneta doživjela veliki popularitet kada je poznata reality-show zvijezda *Kim Kardashian* podjelila sliku svoga „selfiea“ na popularnoj društvenoj mreži *Instagram*, noseći navedenu frizuru. Tada taj problem postaje bitan jer je riječ o *hegemoniji*⁸. Ovdje ponovno dolazimo do pitanja klase pa i rase, jer je bjelačka rasa dominantna i možemo reći (u Americi) još uvijek privilegirana. Problematika je svakako prisutna jer se osim klasne sfere proširuje i na sfere političke borbe.

KOSA I REPREZENTACIJA U MEDIJIMA (DRUŠTVENE MREŽE)

Frizure se putem elektroničkih medija prenose na brži način. Sve dostupniji sadržaj i popularitet društvenih mreža čini zaustavljanje kulturne aproprijacije nemogućim. Kao i globalizacija, u 21. stoljeću, *kulturna aproprijacija* nije samo neizbježna, već bi se moglo reći da je u neku ruku ona „pozitivna i nužna“. Omogućuje rasprostranjenost mnogih kultura i modnih izračaja. Ono što se pritom mora poštovati jest sama interpretacija određenih običaja ili navike.

Kultura ne funkcionira bez ideje i kreativnosti, razmjena ideja, stilova i tradicija. Ona je nešto što čini današnje moderno, multikulturalno društvo. Dean Duda u svojoj je dizertaciji napisao da je kultura skup dijela uma i mašte te ona podrobno i na različite načine bilježi i pamti ljudske misli i iskustvo. (Duda., 2001: 5)

Zato su neke od frizura poprimile popularitet među mlađim naraštajima te čine spoj suverenosti i tradicije. Uočila sam da su to frizure poput „ribljih pletenica“, punđa, repa,

⁸ Pogledati Antonio Gramsci **Kulturna hegemonija* „Zatvorske bilježnice“ 1929.

kratkim *bob* frizura, *šiški*, *pletunica*. Sami nazivi frizura donose zanimljivu kodifikaciju prezentacije kose. Tako nas navedena frizura podsjeća na „riblju kost“, kao što je npr. antropologa Obeyeskera kosa „plesaćice pred Bogom“ podsjetila na „meduzinu kosu“ tj. ženu sa dugom kosom koja je često „čudovišna“. Antropolog je bio fasciniran ženskom plesačicom vatre koja je plesala blizu svetišta. Njene su oči svjetlile, a povjerljive ruke zaklanjale su moleći za Božju ljubav, a što je još sumnjivije, njezina mutna kosa plutala je na vjetru. To je autora podsjetilo na „Meduzu“ gdje se odmah dosjetio Freudovog rada „Meduza's head“ u kojem je Freud povezo Meduzu sa terorom kastracije. (Obeyeskere, 1981:10)

Ovaj citat dobar je pokazatelj kako se naša značenja stvaraju u našem podsvijesnom spremniku. Kako je autor vidio plesačicu to ga je podsjetilo na transcendentalni, gotovo mistični moment što ga je natjeralo da se sjeti Freudovog rada u kojemu je žena predstavljena kao čudovište. Upravo taj dio govori nam o sustavu kodova kao već prethodno naučenih, ponekad nedovoljno objašnjenih. Tako i frizure koje su prezentirane pomoću medija, mogu imati iskrivljenu sliku, ali i donositi njihovu realnu prezentaciju.

„Popularne“ frizure preuzete su od drugih naroda te su na tržište stigle zajedno sa globalizacijom ili *orijentalizmom* (...“ *The Orient is an integral part of European material civilization and culture. Orientalism expresses and represents that part culturally and even ideologically as a mode of discourse with supporting institutions, vocabulary, scholarship, imagery, doctrines, even colonial bureaucracies and colonial styles.*“... (Said, 1979.:11)), dok su neke već dugo i u Hrvatskoj tradiciji. Moglo bi se reći da je tako zbog utjecaja rasprostranjenih socijalnih mreža poput *Facebooka* i *Instagrama*. Pomoću njih, mladež prezentira svoju sliku, ali i poprima utjecaj vanjskih čimbenika. Društvene mreže danas su mjesto prijenosa informacija i komunikacije, gdje se stilovi najviše „branširaju“ i promoviraju, pa tako i frizure. Uzmimo npr. prije spomenuto djelo zvijezde Kim Kardashian (Slika 1.5.)

Slika 1.5. – reality zvijezda *Kim Kardashian* („cornrows“)

koja je proslavila frizuru „cornrows“ preuzevši je od tradicije afroameričkih žena. Takva je frizura uvijek bila poznata u redovima crnačke kulture. Ipak, tek kad ju je bjelkinja poput svjetski poznate zvijezde *Kim Kardashian* nosila na „Instagramu“, postala je aktualna u ideologiji popluarne kulture. U ovom primjeru vidimo da se oblici marketinga ne mogu spriječiti te se protiv njih teško boriti. Ipak, daje li nam takav sveprisutni kapitalizam izbor, ili smo ovakvim mrežama dio izmanipulirane mase koju su još davno utvrdili pripadnici *Frankfurtske škole*⁹ Adorno i Horkheimer?

Prema njihovoj tezi kulturalna industrija postavlja imitaciju kao apsolut. Budući da daje samo stil, ona razotkriva njegovu tajnu, poslušnost društvenoj hijerarhiji. Današnje estetičko barbarstvo dopunjuje ono što prijete duhovnim tvorevinama već čitavo vrijeme otkada se udružuje u kulturu te ju neutralizira. (Adorno, Horkheimer 1947: 7)

Ipak, teoretičari su ovu tezu stvorili za vrijeme prosvjetiteljstva. Ono s čime se danas susreće postmederna era interneta i nove komunikacije spada pod druge oblike estetičke i društvene manipulacije. Manipulacija će uvijek biti prisutna kada je u pitanju hegemonijski sustav vladanja. Smatram da u slučaju „reality zvijezde“ *Kim Kardashian* pojava *kulturne apropijacije* nije niti negativna niti pozitivna, niti se „reality zvijezdu“ može kritizirati zbog ovakve geste. Budući da je *Kim Kardashian* jedna od reality zvijezda koja u medijskom svijetu ima monopol, mogu zaključiti da će se njena „gesta“ porazumijevati kao odvažna. S

⁹ *Frankfurtska škola* 1923.

druge strane, ako ovu frizuru nosi djevojka koja na društvenim mrežama nije toliko popularna ili je tamnije kože ta će se gesta doživljavati manje bitnom te će vjerovatno biti popraćena negativnim komentarima. Upravo to je ono što društvene mreže u svojem cilju postižu. Veličanje dominantne, ponovno, eurocentričke ljepote koja pomoću medija stvara profit i pogrešnu sliku ljepote na mlađu populaciju. Ne kažem da ne treba nositi frizuru ili određeni stil kose koju želiš zato što nije dio vlastite kulture i simbolizma. Ovakva djela treba se razumjeti te ih komentirati, kako bi nastavili koristiti medijske alate na što primjereniji način kako bi mlađi naraštaji od nas mogli učiti.

Kao alat esteticizma i koda, kulturna industrija može još jednom predstaviti učinak ideologije u kojoj živimo. Pomalo je nevjerovatno shvatiti koliko pomoću medijske reprezentacije postajemo osjetljiviji, lako nagovorljivi i ponosni. Kosa se ponovno predstavila kao čimbenik koji donosi identitet. Čak i na nesvjesnoj razini možemo biti podložni utjecajima mase. Svakodnevnim nošenjem određene frizure (čiju tradiciju ne poznajemo) možemo ugroziti njezin identitet. Dakle, društvene mreže poput *instagrama* oblikuju sliku mladih, ali na drugoj razini donose kodove i znakove koji nas na subliminalnoj razini čine dijelom neizbježnog sustava. One predstavljaju elektronički individualizam koji ne samo da donosi određeni osobni stil, već i mit virtualne zajednice. Primjerice u knjizi „Etnologija interneta“ isčituje se:

...“ Isti individualizirani ideološki kompleks briše ne samo klasni, nego i diferencijalni pristup koji se temelji na rodu, rasi, etničkom podrijetlu i geografskoj lokaciji... Bezličnost nerasnosti/neetičnosti u kiberprostoru ne odgovara stvarnim i raznolikim zajednicama oko nas. Premda se etničke/rasne korisničke skupine uspostavljaju na internetu, one nestaju iz vidnog polja i javnosti, jer im pristupaju samo oni koji su zainteresirani.“¹⁰

STEREOTIPIZACIJA KOSE (RODNE I SPOLNE RAZLIKE)

Koliko je kosa bitna u identifikaciji rase i klase te u reprezentaciji individualizma, toliko je bitna i u reprezentaciji rodni i spolnih razlika između muškaraca i žena. Pomoću kose od ranijih dana komuniciramo i ulazimo u svijet znakova te spolnih razlika. Zatim se pomoću određenih tipova, stilova kose smještamo u određene rodne pozicije/uloge. Ulazeći u razne pozicije, mi „igramo“ uloge društva. Djevojčice se razlikuju po dugoj kosi i nose ružičastu boju, a dječaci po kratkoj kosi i nose plavu boju. Naravno, to su prezentacije kojima

¹⁰ Institut za etnologiju i folkloristiku, 2004:258

se okolina koristi kako bi lakše ušla u svijet sveprisutnih označitelja. Kada ulazimo u tu „igru“ označitelja, mi donosimo vrijednost našeg, ali i tuđeg (nametnutog) identiteta. Zato je npr. duga kosa kod žena, često korištena kao glavni ključ seksualne predodžbe, dok kratka/obrijana kosa kod muškaraca donosi surovost. Pergament ukazuje na istraživanje koje je proveo britanski antropolog Edmund A. Leach, temeljeno na promatranju Hinduista i Budista u Indiji te Sri lanki. Svojim istraživanjem utvrdio je da duga kosa predstavlja nesputanu seksualnost, dok kratka kosa, usko vezana ili obrijana signalizira sputanu seksualnost, kao što obrijane kose simboliziraju i celibat. (Pergament , 1999: 44-45)

Ovakvom se reprezentacijom ili oblikom izražavanja društvo pridržava određenih pravila. To je ono što mu je nametnula kultura ili religija kojem pripada.

Kao što smo utvrdili prije, kosa može biti dio osobnog, ali i grupnog identiteta. Zato ona, pored simbolizacije socijalnih normi, mijenja i socijalne ideologije. Ipak, kako mnogi autori/ce smatraju (Simone de Beauvoir, Judith Butler, Simone Wittig...) , još uvijek živimo u muškom svijetu. Žena pati u reprezentaciji kose. Njena duga kosa može biti simbol plodnosti tj. „želje“, „straha“ ili „nevinosti“. Ona je „okvir“ svijeta, norma ženskosti. Što je u takvoj prezentaciji pogrešno? Takva prezentacija pruža određenu rodnu stereotipizaciju. Govori o svijetu koji je stvoren prema „Prvom“, onom koji ima falus. Beogradska je feministkinja, nadovezujući se na poznatu teoretičarku Judith Butler objasnila kako se sve vrti oko penisa. Nadovezuje se na Lacana te ga istovremeno ironično komentira te kritizira jer su njegove teorije isključivo falogocentrične, heteronormativne relacije. Kešetović tvrdi da Lacanove teze pripadaju onome ko ima penis- govore o tome kakve pozicije smijemo usvojiti, a kakve ne, kako diskurs treba uvjetovati a kako ne. (Kešetović, 2011:194)

Kosa može biti dobar primjer estetičke manipulacije koja je iskorištena na pogrešan način. Spomenula sam tezu utjecajne feministkinje Judith Butler koja nam ukazuje zašto je, kada je u pitanju reprezentacija, uloga muškarca ta prema kojoj se (posebno u zapadnom svijetu) formiraju „pravila“. Tada više nije riječ samo o kosi, već ponovno o rasnom i etničkom pitanju koje nas se tiče. Obeyskere je u svome radu na Šri – Lanki zaključio kako se naš sustav znakova mijenja sukladno s kulturnim predodžbama koje imamo, iako su nam neke od njih prije nametnute:

...“ It is clear that here also the characterization of ascetic hair as snakes is Hershman's own projection. I was not the only person to project my anxiety onto the hair of ascetics. This train of thought led me to further questions... To come back to the hair of ascetics, it is not only

Hershman and I who have reacted to this cultural symbol with our fantasies, constituted of our anxieties when they see the matted hair of ascetics.“...¹¹

Tim si predodžbama pomažemo ali se i zbunjujemo na razinama kulturnih razlika. Takva je ljepota u dešifriranju kulturnih obrazaca ono što prezentaciju čini zanimljivom. Te pogreške čine nas ranjivima i ljudskima, a naši se stilovi na temelju takvih obrazaca mogu mijenjati.

Dakle, riječ je opet o mitovima koje smo sami proizveli ili o sustavu znakova kojeg smo zapamtili ili naučili od datog sustava vrijednosti. U novije vrijeme kosa je sve više simbol seksualnog i rodnog identiteta. Određena frizura ili određena stiliziranost kose odraz su odbijanja prihvaćenih socijalnih normi ili odbijanja određenih spolnih i rodnih uloga. Npr. tijekom 60 – tih i 70 – tih godina 20. stoljeća, žene i muškarci su svojim „dugim“ kosama željeli odraziti svoj socijalni i politički stav.

Nadalje, feminističko odbijanje tabua poput pubičnih dlaka oko pazuha, spolovila i ruku također demonstrira ulogu kose u rodnoj politici. Kod LGTB (lesbian,gay,bisexual,transsexual) zajednice, kosa je često bila izraz „bunta“ ili donosioc performativnosti. Deborah Pergament opet dobro pojašnjava kako je kosa među lezbijkama i gay muškarcima često označavala seksualni identitet, odabir ili praksu. Tijekom ranog 20.stoljeća, izraz „spusti kosu“ ili „digni kosu“ inducirala je status osobne otvorenosti prema homoseksualnosti. Drugim riječima, kako objašnjava autorica, ovi su termini dospjeli u generalnu upotrebu te su značili djelovati slobodno i bez inhibicije. Gay muškarci i lezbijke nastavili su koristiti kosu kako bi označili seksualno opredjeljenje ili preferenciju. (Pergament, 1999:46)

Kosa za muškarce također donosi prezentaciju, pogotovo kada je riječ o grupnom identitetu. Kako se ritualiziranje kose u javnom prostoru najviše odnosi na ženski spol, muškarčev prostor njegovanja tj. iskustva kose najviše je vezan za religiozne i subkulturne identitete:

...“Orthodox men submit to specific Talmudic injunctions against shaving the "four corners" of the face, which is why long beards are the custom. 49 Very observant men wear payess, the earlocks or sidecurls that hang from the side of the head, by the ears.“...¹²

¹¹ Obeyeskere , 1981: 9

¹² Pergament, 1999:47

Muškarci su kroz kosu, od ranije povijesti pa sve do danas, u ime političkih ciljeva i *dominantne muškosti* propatili radnje brisanja identiteta. Na svakodnevnoj bazi njihove su se kose ili lokne „brijale“. Uzmimo primjer Nacističke Njemačke gdje su se dehumanizirajuće aktivnosti vlade koristile u korist ljudske eksploatacije i degradacije za ekonomsku dobit. Prakse brijanja glave u nacističkim, koncentracijskim logorima rezultirala su razvitkom sistematične, dehumanizirajuće eksploatacije neprijatelja. (Pergament, 1999: 49)

Te su surove radnje dovele do istrebljenja rase, ali i poniženja simbola, kulture i običaja Židovskog naroda. Ono što ovaj faktor pokazuje je važnost estetskog izražaja u identificiranju i izražavanju. Kada nam se oduzme dio fizičkog identiteta, naše se psihičko stanje gubi i nestaje. To možemo povezati sa kraćenjem kose ukoliko to nije naša odluka. Ženama se kroz povijest kosa kratila ili šišala kako bi se postiglo javno poniženje i brisanje identiteta.

Danas se standardi mijenjaju. Kod muškaraca je poželjno da su prsne dlake (kosa) i noge obrijane, što postaje nova odrednica reprezentacije značenja dlaka. Tada, dlake nisu tu kako bi odredile rodnu ili spolnu razliku, ili pak dokazale pripadnost nekakvoj skupini. Tu su kako bi odrazile novu ljestvicu ljepote tj. „trendova“ u popularnoj kulturi.

Možemo zaključiti da spolna, a prvenstveno, rodna, stereotipizacija kose donosi novo značenje individualca u zajednici ili kulturi u kojoj se nalazi. Ideologija ljepote koja je dominirala od kulturalne povijesti vidi žensku ljepotu u perspektivi Zapadnog svijeta. Stoga, dosadašnja analiza pojma kose može biti kritizirana zanemarenim pogledom na prirodu identiteta kao dinamičkog i fragmentiranog entiteta u postmodernoj eri. U ovoj eri identitet je viđen kao fleksibilan i manje rigidan u odnosu na prijašnje viđenje, koncentrirano na religiju, obitelj i kulturu. Kosa kao diskurs to i nudi. Promijenjivost, diskutabilnost, nepravilnost i novu reprezentaciju.

TERENSKI RAD

Nakon proučavanja sfere kose kao identiteta, socijalnog i kulturnog faktora te povijesnog fenomena, došao je red na predstavljanje objašnjenja kose kao osobnog simbola. Metodom intervjua ispitala sam nekoliko djevojaka (u dobi od 20-30 godina) o značenju njihovih vlastitih kosa i njihovog odnosa prema njoj. Također, uz njihove odgovore zamolila sam ih da mi pošalju svoju fotografiju sa sadašnjom ili najdražom frizurom, kako bih dobila osobnu reprezentaciju djevojaka. Smatram da je ona bitna kako bi ovaj rad dobio znanstvenu

dimenziju istraživanja. Djevojke su pritom željele ostati anonimne. Postavila sam im 5 pitanja:

1. Kako je kosa utjecala na vaš život?
2. Ukratko opišite „povijest“ vaše kose. (kako ste ju nosili, koliko vam je to bilo važno, šišate li se sami?)
3. Kako tretirate kosu?
4. Kakve frizure nosite? (o čemu to ovisi- raspoloženje, stil, kultura...)
5. Je li vaša kosa nešto što predstavlja vaš identitet (više od drugih dijelova tijela)?

Djevojka iz Zagreba (26) na pitanja o kosi odgovorila je sljedeće: (Slika 1.6.)

Slika 1.6.

1. „Kosa je uvelike utjecala na moj život ili bar obilježila neka njegova važna razdoblja. Kosa je snaga i slabost, gotovo prva stvar koju na nekome primijetimo. Kosa je ponekad statusni simbol, određuje nas i uokviruje u određenu supkulturu, a vjerujem da je mnoge žene doživljavaju kao izraz ženstvenosti, što u duhovnom i seksualnom razvoju pojedinca ne vidim uvijek kao pozitivno pounutrenje. Također, u nekim je kulturama pokrivanje kose koja je izraz ženstvenosti obavezno jer kosa zavađa i ona je vrag. Ja ju više volim doživljavati kao u priči o Samsonu, kao snagu. Anđela.“

2. „Odrasla sam kao i većina djevojčica s dugom kosom i podvarijantama sa šiškama, nešto duže ili kraće, ali kod frizera je želja uvijek bila “dajte samo malo vrhove”. S vremenom sam povjerovala u onu staru narodnu da žene mijenjaju frizuru kada imaju loš odnos s partnerom ili žele drastično promijeniti nešto u životu. U nekoliko meni važnih, teških životnih razdoblja sam drastično eksperimentirala s dužinom, bojama i undercutom i to je zaista mijenjalo i moj dojam o meni samoj. Četiri godine imala sam undercut na desnoj strani glave koji sam na 3 milimetra redovito brijala i održavala sama, a kod frizera sam odlazila na uređivanje druge strane. Mislim da sam na taj način željela uravnotežiti žensku i mušku polutku mozga ili se osvetiti svom Animusu.“

3. „Trenutno sam potpuno obrijana na tri milimetra i nije potrebno mnogo brinuti o kosi, umasiram ulje od koprive, operem kosu gelom za tuširanje, ne trebam je sušiti, farbati, peglati ili vezati.“

4. „Frizura pomalo ovisi o svemu nabrojanom. Ponekad si ne želimo priznati koliko okolina utječe na našu estetiku i želje. Naravno da stil koji “furamo” i okolina u kojoj se krećemo utječe na odabir frizure, ali u mom slučaju trenutno to ne može biti raspoloženje jer je teško napraviti promjenu kad si obrijan na ćelavo. Nisam nikad eksperimentirala s bojama za kosu, ali ako bih se odlučila na promjenu to bi mi trenutno bila jedina mogućnost.“

5. „Da“

Ispitanica iz Pule (25) svojim je odgovorima dokazala kako joj je do njene kose stalo te ju najviše „tretira“ „prirodnim“ putem: (Slika 1.7.)

Slika 1.7.

1.

„Kosa je divan suputnik u mom životu. Smatram da nije ovdje samo da bi nas činila lijepima i pružala nam zaštitu u hladnijim mjesecima. Mislim da je ona nešto više, kosa je naša intuicija, produžetak naših osjetila.“

2.

„Kao dijete, imala sam kraće frizure, a što sam „starija“, puštam ju da bude duža. Mijenjam frizure jer se volim igrati svojim izgledom i izražavati sebe kroz različite stilove, većinom se sama šišam kod kuće.“

3.

„U zadnjih par godina koristim samo prirodne sastojke kojima tretiram kosu kao npr. jabučni ocat, maske od jajeta, šampon od koprive, prirodna ulja, esencijalna ulja... Ranije sam imala

problema s osjetljivim tjemenom, zato sam se odlučila na prirodne proizvode koji su se pokazali vrlo učinkovitima.“

4.

„Većinom pletenicu, polurep , punđu i raspustenu kosu.“

5. „Da“

Djevojka iz Vodnjana (21) ispričala mi je kako su njene frizure uglavnom bile odraz njenog bunta protiv „ženskosti“: (Slika 1.8.)

Slika 1.8.

1.

„Kosa je igrala veliku ulogu u izražavanju nekih mojih stavova i vrijednosti. Kao djevojčica odbijala sam i imala sam blagi, možda tada nesvjesni otpor prema „ženskosti“ tako da sam definitivno svojim kraćim frizurama i odjevnim stilom to pokazivala. Danas kosu doživljavam drugačije ali i dalje njome svakako izražavam sebe. Ne bih ju mijenjala, niti patim za drugačijom bojom. „

2.

„Majka me kao djevojčicu šišala na kratko. U osnovnoškolskim danima nisam pretjerano razmišljala o kosi i frizuri, nikada nisam puštala dugu kosu, ali nije bila ni skroz kratka. Nakon što je moja tadašnja najbolja prijateljica upisala frizersku srednju školu, počeli su me kritizirati za moju „nebrigu“ o kosi. U to sam vrijeme počela više razmišljati o njoj i o tome kako želim izgledati. Kroz cijelu srednju školu nosila sam kratke „bob“ frizure i nikada nisam bojala kosu. Nakon upisa na prvu godinu fakulteta počela sam ju puštati i nisam ju kratila godinu i pol. Ni dalje nisam vodila preveliku brigu o njoj, osim što sam vodila računa da bude čista. Nisam se češljala osim u trenucima kad bi mi se stvorili mali „dredovi“. Voljela sam, pa i danas volim, taj prirodni, valoviti, neuredni „look“ za kojeg mislim da mi dobro stoji. Tada sam se počela „šišati“ sama. Bila je duga, pa bih „podšišala“ samo vrhove. Moram priznati da sam se osjećala ženstvenije i sviđalo mi se kako sam ju nosila. Osjećala sam se samopouzdanijom nego u srednjoj školi, ali mislim da to ima veze i sa godinama. Nakon 4 godine duge kose, odlučila sam se „ošišati“ u kratki „bob“ i jako sam zadovoljna. Sviđa mi se kako mi stoji i mislim da me „osvježilo“. Ne moram o njoj previše razmišljati i to je plus. Ponekad znam sa kosom biti opterećena... Vidjet ćemo koliko će ta frizura trajati, možda ju „ošišam“ na još kraće. I ako mi se ne sviđa, kosa uvijek raste, na svu sreću moja brzo“

3.

Volim da mi je kosa čista. Ne „masti“ se brzo tako da ju perem dva do tri puta tjedno, i to samo šamponom. Ne „farbam“ ju, niti koristim ikakve preparate jer smatram da oni više odmažu nego pomažu kosi. U ljetnim danima najdraža mi je kada postane valovita od morske vode. Često sam „šišala“ ispucale vrhove pa je zato moja kosa zdrava i bujna.“

4.

„Najčešće ju pustim da pada i ne radim sa njom ništa. Ponekad znam napraviti „čupavu punđu“ ili u „punđicu“ stavim samo gornji dio kose. Ima dana kada mislim da mi kosa izgleda loše pa ju samo svežem u rep ili punđu. Nisam dio nikakve subkulture pa one ne utječu na izgled moje kose.“

5.

„Mislim da donekle predstavlja moju identifikaciju ali mislim da je moj odjevni stil puno izražajniji od kose iako je u skladu s njom. „

Posljednja ispitanica, riječanka, (22) odgovorila je kako kosa u njenom životu nije imala preveliku ulogu te je često, kada je u pitanju njega, njena kosa izvan kontrole: (Slika 1.9.)

Slika 1.9.

1.

„Generalno na život nije toliko utjecala, ali je uvijek imala vrlo bitnu ulogu. Bilo je i dana kada bi minimalno sat, dva potrosila samo na peglanje kose, no to bih sve povezala s pubertetom i određenim fazama u životu. Direktno na odluke i općenito život rekla bih vrlo malo utjecaja.“

2.

„Oduvijek mi je bio relativno važan izgled kose. Iako me život nije „podario“ sa jednostavnom kosom. Promjenila sam „mali milijun“ frizura od šiški, dreadlocksa, duge, kratke, poluduge itd. Moram biti zahvalna majci što mi nikada nije dopustila da „farbam“ kosu, iako su je uništili „dredovi“ i peglanje na dnevnoj bazi. Uvijek sam si sama šišala šiške i „podrezivala“ vrhove. Malo koja frizerka bi udovoljila mojim željama. Trenutno sam u fazi duge raspuštene kose. Ne planiram je šišati još neko vrijeme, peglati više ni u ludilu.“

3.

„Perem je 2 do 3 puta tjedno. Stavljam šampon i po potrebi masku. Regenerator sam izbacila jer mi uništava oblik kojeg želim postići te je izravnava. Želim postići valovitost i kovrčavost. Nikakve dodatne tretmane ne koristim. Sprejeve i ostale preparate ne kupujem, jer nemam

novaca ni vremena i nekako sam napokon prihvatila svoju kosu, tako da se zadovoljavam onime što imam.“

4.

„Ovisi o stanju i masnoći kose. Kada je čista nosim raspuštenu, kada je malo prljavija stavljam je u punđu ili tzv. „puževe“ ili neke druge frizure. Mislim da je moja kosa ponekad izvan moje kontrole, pa koji god „stil“ da nosim uvijek je ista. Previše sam lijena i kratka s vremenom da provodim previše vremena s njom.“

5.

„Pa i ne baš. Pokušavam je uklopiti ostatku tijela na što bolji način, ali mislim da mi nikad neće biti prioritet.“

ŠTO SMO NAUČILI?

Iz navedenih intervjua mogu zaključiti kako kosa mnogim pojedincima, a posebno djevojkama, predstavlja polje izražavanja i značenja. Ona može biti različita, „duga i kratka“, „neukroćena i podatna“, „obojena i prirodna“. Kosa zato jest odraz individualnog simbolizma, ali i institucionalnog logizma te predstavlja jedan od mitova i simbola, dijelova javne kulture koji se konstantno mijenjaju. Zaključivši svoj dio o značenju kose, Obeyeskere je u svome radu dodao kako su mitovi i rituali dio javne kulture, njezine sintatičke razuzdanosti i dvosmislenosti postrojenja manipulacije i izbora. Kada je simbol konvencionaliziran, on je lišen dvosmislenosti i njegove primarne činjenice kapaciteta moći. Jedna od najčešćih prilika za konvencionalizaciju postoji kada su mit ili simbol preuzeti od učenih virtuoza te njihovo značenje postaje ograničeno, suženo i čvrsto. (Obeyeskere, 1981: 51)

Prva ispitanica odgovorila je kako je odabir njezine frizure ponajviše odraz njezinog trenutnog osjećaja. Konstatirala je da su frizure i stilovi kose često odraz estetičke norme kulture kojoj pripadamo. Svoju kosu voli doživjeti više kao snagu nego kao slabinu, kako ju ponekad doživljava društvo. Zato se odlučila na drastičnu promjenu te je svoju kosu obrijala. Ovaj slučaj svjedoči o prijašnjoj tezi koju sam spomenula. Frizure se često oblikuju prema rodnim određenjima, a kraćenje kose do nule može predstavljati čvrst i snažan stav o muškom ili ženskom rodu kao neutralnom faktoru oblikovanja naših uloga ili pozicija. Mogli smo utvrditi da je česta obrijana kosa kod muškaraca česti standard kod religioznih normi.

Analizom ovog intervjua saznala sam da u modernije doba u odabiru obrijanog „stila“ kose prevladava liberalni stav, nekonvencionalnih mišljenja.

Slijedeća ispitanica iz Pule objasnila mi je kako svoju kosu najviše voli tretirati „prirodnim“ putem. Kada sam iznosila činjenice o njegovanju kose u povijesti, mogli smo vidjeti da su „prirodni“ trikovi najbolje služili Egipćanima i Rimljanima. Danas se mlade djevojke sve više okreću takvim biljnim preparatima i načinima u njegovanju svoje kose. Premda su oblici domaćih pripravka dobro rješenje možemo se pitati što „priroda“ znači kada govorimo o kontekstu kulture, iskustva ili navike. Antropolog Levi Strauss u svojem je djelu „Divlja misao“ govorio o distinkciji između prirode i kulture. Osnovna razlika među ta dva pojma nalazi se u formiranju onog divljeg ili pitomog. Divlja misao porazumijeva misao u divljem stanju, koja je prisutna i u civiliziranom društvu. Prirodne pojave nisu ono što mitovi nastoje objasniti; pomoću njih mitovi teže objasniti one realitete koji pripadaju logičkom, a ne prirodnom redu. (Hodžić, 2008:933-934)

Dakle, govoriti o navikama kao o izvornima ili „prirodnima“ samo zato jer pripadaju sferi biologije (kao npr. pranje kose jabučnim octom) ne znači objašnjavati prirodu. Znači razlikovati stvari na razini mislilačkog tj. lingvističkog principa, što predstavlja distinkciju između prirode i kulture tj. pitomog ili divljeg.

Nadalje, kod treće ispitanice može se vidjeti utjecaj „traženja“ identiteta kod oblikovanja njene kose/frizure. Od malih je nogu osjećala da njena kosa odražava dio njezinog identiteta te formira okolinski stav. Iako je odrastala u Vodnjanu gdje je kultura tradicije te folklor vrlo snažna, njezin se identitet i stil nije formirao sukladno s tim utjecajima. Iako njeguje običaje i navike svoga kraja te pohađa „folklor“, to je samo dio kulturne baštine njenog kraja te vlastitog izražaja ljubavi prema svome kraju.

Posljednja ispitanica iznijela je svoj doživljaj kose na nepristraniji način. Za nju, njena kosa nije imala prevelik utjecaj u građenju identiteta. Uvijek su je zanimale frizure te je ovisno o „stilu“ kojeg je nosila oblikovala svoje frizure. Iz razgovora se dalo zaključiti da je mijenjajući razne frizure uvijek pokušavala odstupiti od normi društva u kojoj se nalazi. Popularitet i standardi ljepote često su za nju predstavljale ono što nije mogla dostići. To nam govori o činjenici kako je standard ljepote često nedostižan.

Većina je ispitanica bila iz zapadnog djela Hrvatske što znači da tradicija nije uvelike utjecala na njihovo oblikovanje kose. Mogli smo vidjeti da je na estetiku i navike kose najviše utjecala

okolina ili „stil“ u kojem se ispitanica trenutno najbolje osjeća. Također, utjecale su činjenice poput obiteljskih odluka, kada same još nisu mogle odlučivati o dužini svoje kose. Nakon toga razvio se određeni „bunt“ kako bi odbjegle identičnostima okoline.

ZAKLJUČAK

Možemo zaključiti kako se diskurs kose mijenja ovisno o kontekstu proučavanja. U povijesnim razdobljima, mogli smo vidjeti kako je kosa tek započela stvarati socijalni te estetski simbol. Kasnije, tijekom renesanse i pojavom feminizma, žene su se sve više pomoću nje identificirale te izražavale svoju snagu i revolt. Raznim navikama te ritualima slojevito značenje kose održava se na makro i mikro razinama u proučavanju društva. Iako kosa ima svoja biološka značenja, u ovom radu sam se primarno usredotočila na njenu socialno – komunikacijsku dimenziju. Time sam dokazala kako je naš sustav znakova promijenjiv i u svojoj osnovi fluidan – baš kao i naš identitet. Tradicionalna društva, kao i mnogi antropolozi i kulturolozi, utvrdili su i simbolizirali statusnu diferencijaciju pomoću diferencijacije kose. Ipak, takve su forme često statične, stoga ne smijemo zanemariti spomenuti utjecaj Zapadnih navika. Tamo su promjene vezane za kosu konstantne i brze te izražavaju ne samo statusne, već i ideološke promjene u sferi socijalnog života.

Kosa nije samo rodno i ideološki određena, ona je i odraz osobnog stila ili „mode“. „Moda“ je ono što kosu razlikuje od modernističkog naspram tradicijskog pogleda. Njome se izražava diskurs kose u medijima te u prostoru „interneta“. Svaki simbol priča svoju priču, a bez javne reprezentacije nema ni sociološke prakse. Dakako, slika kose u medijima često je iskrivljena i „lažno“ interpretirana. To čini javni prostor kompleksnim prijenosnikom današnje mladenačke ideologije. Unatoč svim „stilovima“, duljini, boji i strukturi, kosa može biti shvaćena kao uzorak i proces, kao psiho-fizički, ali socijalni konstrukt. Ona je sredstvo izražavanja, ljepote i mišljenja.

LITERATURA

1. Adorno, Horkheimer „Dijalektika prosvjetiteljstva“ 1947. Njemačka
2. Bellarmine Museum of Art, 2015. "Hair in the Classical World Connections" Hair in the Classical World - Ephemera. Book 13.
3. Bellarmine Museum of Art, 2015. "Hair in the Classical World Ritual and Rites of Passage Wall Text" Hair in the Classical World -Ephemera. Book 16.
4. Bellarmine Museum of Art, 2015."Hair in the Classical World Hair and Cultural Exchange Text Panel" Hair in the Classical World -Ephemera. Book 17.
5. Deborah Pergament, 1999. It's Not Just Hair: Historical and Cultural Considerations for an Emerging Technology, 75 Chi.-Kent. L. Rev. 41
6. Duda, Dean 2001, „Nadziranje značenja: što je kultura u kulturalnim studijima?“ Časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja, Zagreb
7. Duda, Dean 2006. Politika teorije, Zagreb, članak: Hall, Stuart, „Kome treba identitet“?, str. 358. *ibid.*, str. 358.
8. Hallpike, C.R. 2011. „Social hair“ Oxford: Clarendon press
9. Hodžić, Jana 2008. „Divlja misao: znanost o konkretnom ili univerzalna logika duha“ članak 159.955: 141.132: 133.2 / C. Lévi-Strauss, Zagreb
10. Institut za etnologiju i folkloristiku, 2004. „Etnografije interneta“ Zagreb, *Ibis grafika*
11. Kluckhohn, C. 1998. “Myths and Rituals: A General Theory”, in Robert A Segal (ed.), *The Myth and Ritual Theory*, pp. 313 – 340. London: Blackwell.
12. Manning, Jodi 2010. "The Sociology of Hair: Hair Symbolism Among College Students," *Social Sciences Journal*: Vol. 10: Iss. 1, Article 11.
13. Obeyesekere, G. 1981 „Medusa's hair“ the University of Chicago press , London
14. Oyedemi, Toks 2016. „Beauty as violence: ‘beautiful’ hair and the cultural violence of identity erasure“ ,Routledge Taylor and Francis group, 22:5, 537-553.
15. Povržanović, M. 1987. „Narativna umjetnost: *Pojmovi običaj, navika*“ 39-82
16. Synnott, Anthony 1987. Shame and Glory: A Sociology of Hair *The British Journal of Sociology* 381-413. London School of Economics and Political Science
17. Žakula, Blanka 2008. Tradicijske frizure Hrvatske 1 Udžbenik o izradi tradicijskih frizura , Kulturni centar Gatalinka , Vinkovci

IZVORI

1. <http://gatalinka.hr/etno-frizure-svijeta/> (4.9.2016.)
2. <http://selo.hr/cesljanje-i-opremanje-glave/> (4.9.2016.)
3. <http://narodni.net/tradicionalno-zensko-ukrasavanje-kose/> (4.9.)
4. <http://www.theatlantic.com/entertainment/archive/2015/10/the-dos-and-donts-of-cultural-appropriation/411292/> (4.9.)

5. <https://anthropologyofhair.wordpress.com/2015/02/27/political-hair/> (4.9.)